

Решетов О.О.,
Стежко З.В.

Кіровоградський національний технічний університет, м. Кіровоград, Україна,
e-mail: gstezhko@mail.ru

СВОБОДА ЯК ОСНОВА СОЦІАЛЬНОЇ ДИНАМІКИ

Reshetov A.A.,
Stezhko Z.V.

Kirovograd National Technical University, Kirovograd, Ukraine, e-mail: gstezhko@mail.ru

FREEDOM AS A BASIS FOR SOCIAL DYNAMICS

***Мета.** Сприяти ефективності державного управління, ураховуючи здобутки філософії, зокрема аналізу категорії «свобода».*

***Методика.** Проаналізовано проблеми та труднощі в роботі органів державного управління, а також рівень досліджень категорії «свобода» в філософській літературі та їх практичне значення.*

***Результати.** У статті йдеться про надзвичайну ємність, динамічність та суперечливість категорії «свобода», чим, на нашу думку, можна пояснити і деякі прогалини в її дослідженні, і децю поверхневу оцінку її проявів органами державного управління. Можливий вихід бачимо в зміні ставлення державних діячів до проблем свободного волевиявлення людей, а саме: через підвищення культури гуманітарного пізнання відбудеться перехід до раціональної та етичної самодетермінації, наслідком якої буде осмислення в своїй системі пояснень позицій, які суперечать цій системі, та вироблення до них оптимального ставлення.*

***Наукова новизна.** Доведено, що раціональна детермінація свободи та детермінація матеріальними благами не завжди оптимізують ситуацію; наведено інші засоби впливу.*

***Практична значущість.** Підвищення ефективності державного управління та достатнє задоволення потреб і запитів населення.*

***Ключові слова:** свобода, національна ідея, демократія, детермінація, сваволя, цінність, раціональність, культура.*

Постановка проблеми. Загальновідомо, що яких би форм не набували ті чи інші соціальні дії людей, ефективність їх сукупного результату є найвищою лише за умови громадянської злагоди. Тому пошук філософських засад взаєморозуміння в Україні як у контексті історії, так і в умовах нашого суперечливого й конфліктного сьогодення – це надзвичайно важливе завдання. Досить поширеною є думка, що громадянська злагода та толерантність стануть можливими лише в рамках національної ідеї, що об'єднує державу. Її пошуки як у середовищі науковців і філософів, так і в політикумі тривають вже не один десяток років. Певний час популярною була ідея православної соборності, проте з деяких причин вона не реалізувалась. І дійсно, без урахування багатонаціонального, багатоконфесійного характеру населення України, різного історичного досвіду та ментальності українців національну ідею сформувати неможливо.

Останнім часом усе більшого поширення набуває ідея демократії як національної ідеї України. І небезпідставно, тому що для України, як однієї з країн Європи, цілком логічним є звернення до сучасних загальноєвропейських цін-

ностей. А цінності ці насамперед демократичні. Оскільки наша країна тяжіє до євроінтеграції, вона повинна зважати на те, що національна ідея має позитивний сенс не лише в тому випадку, коли консолідує все населення, дає йому стабільні світоглядні основи, але й коли дає змогу країні знайти своє гідне місце в навколишньому геополітичному середовищі.

Осереддям демократії як національної ідеї та суспільно-політичного ладу є поняття свободи. Саме свобода видається єдиним шляхом до виживання й одним з небагатьох стабільних аксіологічних уявлень, на яких тримається сучасний світогляд більшості країн світу. Так, свобода є центральною в системі цінностей американської демократії, а національна ідея США – це ідея особистісної свободи (показовою тут є дискусія, яка розгорнулася в США під час обговорення можливої заборони тютюнопаління, – чи має право уряд примушувати громадян вести здоровий спосіб життя?). Для Великобританії національна ідея також нерозривно пов'язана зі свободою, що бере початок ще з Хартії вольностей. Відтак прагнення свободи та страх її втратити є активними рушійними силами як історичних, так і сьогоденних змін у суспільстві.

Усе вищесказане потребує глибоко продуманого, виваженого ставлення до самої категорії «свобода» (як у плані всебічного дослідження, так і в плані дій). Проте в реальності ситуація є трохи іншою. Як показує аналіз, проблема свободи в філософській літературі є однією з тих, які найбільш часто обговорюються, починаючи з класичних напрацювань Б. Спінози, Р. Декарта, Г. Лейбніца, досліджень екзистенціалістів (М.О. Бердяєва, А. Камю, Ж.-П. Сартра), неофрейдистів (Е. Фромма) і закінчуючи розробками сучасних вітчизняних філософів – В.П. Андрущенко, І.В. Бичка, Г.І. Горак, В.Г. Кременя, М.І. Михальченка, В.Г. Нестеренка та багатьох інших. Розширився і спектр питань, що входять до проблеми свободи. Наприклад, є спроби створення ефективного соціального механізму, який гарантував би неперервне зростання рівня соціальної та індивідуальної свободи. Але при цьому випускають з уваги дуже важливий аспект її вивчення, а саме багатогранність і надзвичайну внутрішню мобільність, динамічність. А ігнорування конкретно-історичного змісту свободи, абстрактне або заідеологізоване її тлумачення, яке досить часто практикується, призводять до результатів, протилежних очікуваним. Свобода може стати навіть ворожою до людини.

Історичний досвід надто багатий на свідчення про згубність абсолютизації свободи, щоб не робити належних висновків. Тому **метою** статті вважаємо більш детальний аналіз цієї проблеми – з перспективами оптимізації взаємодії державних органів управління та населення.

Виклад основного матеріалу досліджень. Твердження Лейбніца «Термин «свобода» очень двусмыслен» [2, с. 174] можна трактувати як: «дуже багатозначний». До чого це призводить? Найперше, до неефективності спроб створити якісь універсальні правила функціонування свободи та інтелектуальні механізми, які б однозначно гарантували ефективність вільної практичної діяльності людини. А тому суспільні процеси (як за умови превалювання свободи, так і в разі превалювання необхідності) часто суперечать тому, чого очікували. Протилежне є швидше винятком. Разом з цим у суспільстві вже склалося

майже стереотипне розуміння свободи: це право вибору особистості, яке практично є тотожним її суті (і тотожним демократії). Це найвища цінність, ідеал, показник величі людини, її людяності, міра особистості, благо, єдиний загальноісторичний критерій суспільного прогресу і т. ін. Також вважається, що оскільки свободу можна оптимізувати раціональними аргументами, вона є: здебільшого позитивною; швидше абсолютною, ніж відносною (зовнішні спроби обмежити вибір часто припиняються обуренням «несправедливістю» натовпом, і влада відступає). Перелік стереотипів у розумінні свободи можна продовжити, і всі вони свідчать про досить поверхневий підхід з абсолютизацією якогось одного з її аспектів.

На нашу думку, аналіз категорії «свобода» потрібно починати з аналізу природи самої людини, адже свобода, по суті, є похідною від людини – суб'єкта, носія свободи. А природа людини є вкрай суперечливою, що підтверджується зауваженням Ф. Ніцше в праці «По ту сторону добра и зла»: «... В человеке тварь и творец соединены воедино: в человеке есть материал, обломок, избыток, глина, грязь, бессмыслица, хаос; но в человеке есть и творец, ваятель, твердость молота, божественный зритель и седьмой день – понимаете ли вы это противоречие?» [4, с. 346]. Одним із визначальних чинників суперечливої природи людини є саме свобода. У таке розуміння вписуються її різнобічні об'єктивні характеристики (і не обов'язково позитивні). Життя людини запрограмоване таким чином, що «саме в індивідній буттєвості реалізуються протилежні начала: добро і зло, біофілія і некрофілія, розум і глупота, добродієність і підлість, здатність до величі і ницість. На шкалі вимірів цих проявів вибудовується крива від мінімуму до максимуму. Завжди маємо справу з нерівномірністю в розподілі духовності серед людей, з контрастами невігластва, безкультур'я, підлоти на тлі сяючих вершин високої моральності, обізнаності, інших чеснот» [1, с. 253]. То чи може бути свободне рішення індивіда або групи людей завжди позитивним і безпомилковим? Питання риторичне. Звичайно, ні. Людина, з одного боку, живе в історично сформованому середовищі, в умовах суспільної необхідності; з іншого боку, вона сама визначає своє ставлення до того, що її оточує: природи, держави, власності, моралі, культури, зрештою до самої себе, та приймає остаточне рішення щодо своїх дій та поведінки, які залежать як від об'єктивних обставин її життя, так і від рівня її свідомості – почуттів, інтелекту та волі. Відповідно, свободне рішення може бути правильним, помилковим або суперечливим, не кажучи вже про різний ступінь адекватності дій особистості щодо об'єктивного плину історичної необхідності, зовнішніх соціальних факторів, насамперед владних.

Цей аспект необхідно враховувати, особливо за умови формування національної ідеї, яка не може сформуватись сама собою. Для демократичної держави є природним, що національну ідею має артикулювати саме політична еліта суспільства, влада. А потім представити (не імперативно) її народу. Якщо підхід влади є поверхневим, то результат може бути непередбачуваним. Коли влада діє за класичним сценарієм, а саме керує певними стереотипами в розумінні свободи та прагне бути демократичною, вона покращує матеріальні умови життя людей і шукає раціональні аргументи (адже в основі свободи – вибір, який

ґрунтується на розумі, реалізується через діяльність, що розвивається на засадах необхідності) на користь запропонованого варіанта. Проте, як показує аналіз і практика, свобода – явище більш широке, вона інколи може піти і проти необхідності, і проти раціональної детермінації, і проти матеріального добробуту. Вона може бути і злом, і гординею, причиною як особистісних, так і суспільних катастроф, які часто важко піддаються розумній корекції. Таку свободу Декарт називає абсурдною, проте вона існує, і на це потрібно зважати. При цьому він з гіркотою зазначає, що в абсолютній ірраціональній свободі є щось нелюдське, адже навіть тварини слідуєть природній інстинктивній раціональності.

Пояснити це можна, якщо згадати структуру свідомості та роль в ній почуттів. Феномен свободи визначається не лише доцільним входженням людини в наявні раціональні форми людської свідомості, але й своєрідним творчим виходом за її межі. Людина є істотою насамперед чуттєвою, а вже потім мислячою. І оскільки в її основі лежать мінливі суб'єктивні почуття, бажання, пристрасті, кожна людина первинно тяжіє до свободи абсолютної, ірраціональної (М. Бердяєв), яка межує зі свавіллям. Для пересічної людини єдина реальна свобода, за яку вона здатна боротись до останнього подиху, – це ніким не обмежене право робити те, що хоче лише вона, право навіть відкидати загальноприйнятий у суспільстві кодекс раціональності. Інколи для неї свобода – це можливість слідувати гіршому, навіть дивлячись на краще. Якщо зло відповідає задоволенню, інтересу, самоствердженню, то для автора воно є благом, здійснюваним через безпосередню самореалізацію й абсолютну свободу. Більше того, інколи, навіть коли розум (і мораль) очевидно штовхають нас до оптимального рішення, ми можемо зробити протилежне – дозволити собі стриматися від блага чи очевидної істини, якщо нам захочеться цим затвердити абсолютний характер своєї свободи. Історія має безліч таких прикладів.

Лейбніц акцентує увагу і на іншій властивості первинної ірраціональної свободи: «Более сильные доводы и впечатления, доставляемые разумом воле, не мешали акту воли быть случайным» [2, с. 175]. Тобто за всієї продуманості теоретичних розрахунків і емоційних впливів вибір суб'єкта дії може бути просто випадковим. Зрозуміло, що стандартні підходи – раціональна детермінація та об'єктивна суспільна необхідність – тут можуть не спрацювати.

Такі прояви свободи інколи загострюють протиборство між елітою та народом і спокушають еліту прийняти просте рішення – застосувати примус. Результатом є зростання культу влади, сили, що призводить до встановлення диктаторських режимів і різкого обмеження свободи. Демократизація на перших етапах свого розвитку також може супроводжуватись аномією, що спричиняє викривлення розуміння свободи аж до «диктату» хаосу та анархії. Такі режими можуть існувати лише тимчасово, тому що сила свободи у народі відбирається. А як зазначив ще Ф. Ніцше, «у бессильных ненависть вырастает до чудовищных и жутких размеров, до самых духовных и самых ядовитых форм...» [4, с. 422]. У таких випадках неминує набирати сили так звана негативна свобода, яка за своїм характером є близькою до безконтрольності та нестримного егоїзму. Тоді владу очікує «архаїчний бунт проти непосильного змушення» (І. Берлін) з абсолютно непередбачуваними наслідками.

Таким чином, ми можемо відмітити значну, хоча десь невловиму та непередбачувану, мобільність свободи пересічної людини, яка може знецінити, а то й повністю знищити будь-які зусилля владної еліти в напрямку суспільного прогресу. Ми бачимо, що свобода і зумовлена пізнанням необхідності, і не зумовлена ним. Суперечачи навіть здоровому глузду, вона спирається на розум і водночас пориває з його порадами, зважає на об'єктивні обставини й водночас нехтує їх вимогами. У результаті ентузіазм влади може перерости в розгубленість, а то й у безнадію.

Головним питанням, яке має першорядне практичне значення, є питання ефективності свободи. Ефективною свобода є лише тоді, коли вона перетворюється в розумну, відповідальну, виважену, вільну від чуттєвих пристрастей діяльність. Це найвищий ступінь свободи (Декарт). Проте ми бачимо, що головною умовою ефективності свободи тут є певний примус, а саме розумна обумовленість людських дій, пов'язана з відповідальністю за їх наслідки. Саме через цю детермінацію свобода стає ефективною. Примус є і в ірраціональній (абсолютній) свободі, адже людина тоді є рабою своїх бажань. Але чи ці бажання довільні, спонтанні, чи вони все-таки мають якісь об'єктивні неусвідомлені причини? Філософія стверджує, що так, «завжди є певна основа, щоб вчинити всупереч розумній основі». Тому щоб визначити напрямки діяльності, владі потрібно культивувати та підтримувати не безпосереднє відчуття абсолютної свободи, а той принцип розуму, згідно з яким ніщо не відбувається без причини. Цей проміжний висновок виводить нас на свободу як цінність.

Відомо, що свобода – це свідоме й вільне прагнення людини до здійснення своєї мети, яка має для неї певну цінність. Дії людини детермінуються не речами (а тому навіть покращення добробуту, всупереч сподіванням, може не дати бажаного результату), а ставленням до них. Ця детермінація є досить м'якою (вона не примушує, не штовхає до дій як потреба, а притягує) до вибору того, що здається найкращим тут і зараз. Цінності діють у людському бутті як поля взаємності узагальнених, споріднених, тобто відповідних типовим ситуаціям, смислів, які виходять за рамки раціональності. Тому цінностями керувати важко, проте й нехтувати ними неприпустимо. «Відсутність пов'язаності з якими-небудь цінностями ... переживається як моральна самотність, і вона так само нестерпна як і фізична самотність» [5, с. 219]. Найуніверсальнішою цінністю є свобода. Утримуючи й закріплюючи в собі споріднені смисли, вона (разом з іншими цінностями – красою, істиною, добром тощо) є ґрунтом для інтеграції індивідуальних інтересів і прагнень, скеровує та впорядковує їх. У такий спосіб вибудовується певний життєвий світ і відповідний до нього духовний світ різних соціальних груп.

Дослідження показує, наскільки складно розібратись у переплетіннях людських життів, а отже, і в підставах для їх свободи. Звичайно, потрібно вивчати об'єктивні умови життя соціальних груп, різноманітні духовні впливи, у тому числі заідеологізовані та випадкові (що досить важко), вибір відповідних засобів, проте й такий аналіз буде неповним. Усе це – необхідні складові свободи, але ще не сама свобода. Вона не піддається повному вивченню та передбаченню її наслідків і завжди залишатиметься суперечливим поєднанням різно-

рідних проявів духовності, оскільки це обумовлено суперечливістю природи їх носіїв.

Владна еліта інколи, жертвуючи сьогоденням, конструює суспільний ідеал, який передбачає настання людської досконалості, «царства свободи» тоді і потім, коли, начебто, повністю реалізуються найвищі прояви людської духовності – позитивна свобода, доброта, порядність, самовідданість тощо. Проте будувати життя кожної людини на основі лише високих ціннісних орієнтирів практично неможливо, оскільки вони є очищеними від буднів повсякденності еталонами поведінки, надіндивідуальним узагальненням духовного досвіду людства. Особистісне життя вплітає загальнолюдські цінності в буденність, потік постійних турбот, у складні людські взаємини. І ступінь оволодіння ними, перетворення у принципи власного життя різний і у кожного окремих. Тому, на нашу думку, такій позиції владної еліти потрібно протиставити іншу модель – постійного балансування в морі духовної диференціації – і не з метою остаточного подолання зла, нещастя, моральних вад і абсолютного торжества їх позитивних антиподів, а лише зменшення ризиків девіантності поведінки та духовного свавілля. Проте й це завдання здається надзвичайно складним. Адже крім постійного моніторингу складових свободи (від матеріальних умов до духовних впливів) потрібно докладати значних зусиль для її постійного обґрунтування та оптимізації. Головні способи обґрунтування цінностей, у тому числі і свободи, відомі: «1) міфологічний; 2) релігійно-містичний; 3) раціонально-логічний; 4) емоційно-образний; 5) життєво-практичний» [3, с. 227]. Причому (і це потрібно обов'язково враховувати) часто їх не можна гармонізувати в межах єдиної системи принципів і потрібно робити вибір між елементами єдиної цілі, що конфліктують. Людська діяльність, таким чином, постає постійно нестабільною, невизначеною, неоднозначною, що є наслідком торжества самовизначення через свободний вибір.

Висновки. Як бачимо, раціональна детермінація та матеріальне стимулювання в обґрунтуванні свободи не є вичерпними чи пріоритетними, як часто вважають. Як показує сьогодення, у певних соціальних групах багатьох держав світу на перше місце виходять релігійно-містичний та емоційно-образний способи обґрунтування свободи. А тому звертання до розуму чи здорового глузду за умови формування позитивної свободи часто не спрацьовує або буває недостатнім, тому що потрібно задіювати і інші канали впливу, причому на високому професійному рівні, що може бути проблемою, оскільки формуванню духовної еліти в різних галузях культури в нашій країні приділяється недостатньо уваги. Макс Шелер, наприклад, вважав головною формою втілення позитивної свободи життєво-практичну, насамперед особистий зразок і приклад. На його думку, видатна людина повинна бути оптимальним уособленням структури високих життєвих прагнень якоїсь групи (наприклад, партії). Це ідеальний спосіб передачі, трансляції цінностей – від однієї групи або спільноти до іншої, від влади до населення. Але справді універсальним механізмом і базою утвердження людських цінностей, у тому числі й свободи, є культура. Найперше тому, що висока духовна культура обов'язково припускає рефлексію, а отже, і раціональну самодетермінацію, і професійну етику. Підкреслимо, що саме знання гумані-

тарних наук вважаються рефлексивними, оскільки це знання про самі знання. Їх освоєння значною мірою визначає і культуру мислення, яка припускає і такий важливий момент як серйозне ставлення до чужої точки зору, чужої істини. В ідеалі державний діяч має осмислити в своїй системі поглядів причини «чужих істин» і не сліпо відкинути їх або згодитися з ними, а зрозуміти їх і виробити оптимальне ставлення до них у своїй системі знань і етики.

Перспективами подальших досліджень у цьому напрямку є вироблення оптимальних механізмів впливу на основи свободи з метою зменшення частки ірраціоналізму та сваволі в діях людей; аналіз співвідношення свободи й відповідальності та практичне втілення його результатів, адже в повсякденності свобода часто розуміється і проголошується як самодостатня, що суттєво спотворює її зміст. Російський поет Євгеній Євтушенко, побувавши у Нью-Йорку, сказав: «Я был внутри свободы (статуи – авт.) – она пуста...». І запропонував напроти статуї Свободи побудувати статую Відповідальності.

Список літератури / References:

1. Горак Г.І. Філософія. Курс лекцій: навч. посіб. / Г.І. Горак. – К.: Вілбор, 1997. – 270 с.
Gorak, G.I. (1997), *Filosofia. Kurs leksii* [Philosophy] Vilbor, Kyiv, Ukraine.
2. Лейбниц Г.В. Новые опыты о человеческом разумении. Соч. в 4 т. Т. 2 / Г.В. Лейбниц. – М.: Мысль, 1983. – 686 с.
Leybniz, G.V. (1983), *Novyye opyty o chelovecheskom razumenii. Tom 2* [New experiments at human mind. Vol. 2], Mysl, Moscow, Russia.
3. Нестеренко В.Г. Вступ до філософії: онтологія людини: навч. посіб. / В.Г. Нестеренко. – К.: Абрис, 1995. – 336 с.
Nesterenko, V.G. (1995), *Vstup do filosofii: ontologiya liudyny* [Introduction to Philosophy: Ontology man], Abrys, Kyiv, Ukraine.
4. Ницше Ф. По ту сторону добра и зла. Соч. в 2 т. Т. 2 / Ф. Ницше. – М.: Мысль, 1990. – 829 с.
Nietzsche, F. (1990), *Po tu storonu dobra i zla. Tom 2* [On the other side of good and evil. Vol. 2], Mysl, Moscow, Russia.
5. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм. – М.: Аст., 2011. – 288 с.
Fromm, E. (2011), *Begstvo ot svobody* [Escape from freedom], AST, Moscow, Russia.

Цель. Способствовать эффективности государственного управления с учетом достижений философии, в частности анализа категории «свобода».

Методика. Проанализированы проблемы и трудности в работе органов государственного управления, а также уровень исследований категории «свобода» в философской литературе и их практическая значимость.

Результаты. В статье говорится о чрезвычайной емкости, динамичности и противоречивости категории «свобода», чем, думается, можно объяснить и некоторые пробелы в ее исследовании, и несколько поверхностную оценку ее проявлений органами государственного управления. Возможный выход видится в изменении отношения государственных деятелей к проблемам свободного волеизъявления людей, а именно через повышение культуры гуманитарного познания последует переход к рациональной и этической самодетерминации,

следствием чего будет осмысление в своей системе объяснений позиций, которые противоречат этой системе, и выработка к ним оптимального отношения.

Научная новизна. Доказано, что рациональная детерминация свободы и детерминация материальными благами далеко не всегда оптимизируют ситуацию; приводятся другие средства воздействия.

Практическая значимость. Повышение эффективности государственного управления и достаточное удовлетворение потребностей и запросов населения.

Ключевые слова: свобода, национальная идея, демократия, детерминация, произвол, ценность, рациональность, культура.

Objective. The article is aimed to promote efficiency of state management considering the achievements of philosophy, analysis of the category of «freedom» in particular.

Methods. We analyze the problems and difficulties of the governmental authorities work, level of «freedom» category development in philosophical literature and their practical significance.

Results. The article is about the extraordinary capacity, dynamics and contradictory of «freedom» category that, we assume, may explain some of the gaps in its study and a bit superficial assessment of its manifestation by state authorities. The possible way out seems in changing attitude of state officials to the problems of people's free willing, improving the culture of human cognition that in proper shall lead to the transition to rational and ethic self-determination issuing the comprehension in one's cognitive system of positioning contradicting to this system and making an optimal attitude to it.

Scientific novelty. We give a proof of the rational determination of freedom and determination by material merits not to always optimize the situation, besides we propose other ways of influence.

Practical value. We propose the improving of the state management efficiency and adequate fulfilling of the population needs and demands.

Key words: freedom, national idea, democracy, determination, self-willing, value, rationality, culture.

Рекомендовано до публікації д-ром філос.
наук, проф. В.П. Лусим.

Дата надходження рукопису 28.03.2013 р.